

МОДЕЛІ ТА МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ**MODELS AND INTERNATIONAL STANDARDS OF FREE LEGAL ASSISTANCE****Шайнер В.М., аспірант кафедри судоустрою, прокуратури та адвокатури***Львівський університет бізнесу та права*

У статті розглядаються міжнародні стандарти та окремі моделі надання безоплатної правової допомоги. Право на юридичну допомогу є невід'ємним правом кожної людини і є органічною складовою правового становища особистості у правовій державі. Відповідно до Керівних настанов ГА ООН правова допомога є невід'ємним елементом справедливої, гуманної та ефективної системи правосуддя, заснованої на принципі верховенства права. Доступність юридичних послуг має вирішальне значення для суспільства, яке визнає верховенство права. В Україні право кожного на професійну правову допомогу закріплено у ст. 59 Конституції України, яка передбачає також, що у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Запровадження інституту безоплатної правової допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського Суду з прав людини розцінюється як важливий інструмент покращення доступу до правосуддя. Незважаючи на те, що питання безоплатної правової допомоги неодноразово порушувалося у науковій літературі та спеціалізованих виданнях, багато питань у цій сфері залишаються ще дискусійними. Відсутня єдність у поглядах щодо загальнотеоретичної характеристики права на безоплатну правову допомогу, на переваги чи недоліки тієї чи іншої моделі надання безоплатної правової допомоги. Розглянуті основні моделі надання безоплатної правової допомоги, які існують у світі. Зроблено висновок, що обираючи ту чи іншу модель надання безоплатної правової допомоги, варто розуміти, що ідеальної моделі без урахування національних особливостей, правової культури і правових традицій, фінансових можливостей держави, не існує. В рамках однієї моделі надання правової допомоги поєднати перелічені фактори досить складно. Тому, розбудовуючи систему надання безоплатної правової допомоги, варто, послуговуючись позитивним світовим досвідом, розробити власну модель, котра б відповідала потребам нашого суспільства. Як показує досвід інших країн, більшість з них обрали змішану модель надання безоплатної правової допомоги, яка передбачає комплексне використання елементів різних моделей. При цьому, доцільним є використання безоплатних юридичних послуг, які надаються не лише адвокатурою, а й юридичними фірмами, громадськими організаціями і юридичними клініками.

Ключові слова: права людини, правова допомога, безоплатна правова допомога, доступ до правосуддя, міжнародні стандарти, моделі надання безоплатної правової допомоги.

The article examines international standards and individual models of providing free legal aid. The right to legal assistance is an inalienable right of every person and is an organic component of the legal status of an individual in a legal state. According to the Guidelines of the UN General Assembly, legal aid is an integral element of a fair, humane and effective justice system based on the principle of the rule of law. Availability of legal services is critical to a society that recognizes the rule of law. In Ukraine, everyone's right to professional legal assistance is enshrined in Article 59 of the Constitution of Ukraine, which also provides that in cases provided for by law, this assistance is provided free of charge. The introduction of the institution of free legal aid in accordance with the standards of the Council of Europe and the practice of the European Court of Human Rights is considered an important tool for improving access to justice. Despite the fact that the issue of free legal aid has been repeatedly raised in scientific literature and specialized publications, many issues in this area are still debatable. There is no unity of opinion regarding the general theoretical characteristics of the right to free legal aid, on the advantages or disadvantages of one or another model of providing free legal aid. The main models of providing free legal aid that exist in the world are considered. It was concluded that when choosing one or another model of providing free legal aid, it is worth understanding that there is no ideal model without taking into account national characteristics, legal culture and legal traditions, financial capabilities of the state. It is quite difficult to combine the listed factors within the framework of one model of providing legal aid. Therefore, developing a system of providing free legal aid, it is worth, using positive world experience, to develop our own model that would meet the needs of our society. As the experience of other countries shows, most of them have chosen a mixed model of providing free legal aid, which involves the integrated use of elements of different models. At the same time, it is advisable to use free legal services, which are provided not only by the bar, but also by law firms, public organizations and legal clinics.

Key words: human rights, legal aid, free legal aid, access to justice, international standards, models of providing free legal aid.

Актуальність теми. В Документі Копенгагенської наради ОБСЄ від 29 червня 1990 року зазначено, що правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні та підтримці демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні та повному прийнятті вищої цінності людської особистості, та гарантовану установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повний вираз [7]. Отже, правова держава неможлива без повного визнання прав людини та встановлення ефективної системи гарантій їх захисту.

Юридичне визнання прав людини та їх захисту суттєво гуманізувало всю правову систему суспільства та зумовило необхідність її загальнотеоретичного переосмислення відповідно до міжнародно-правових стандартів [12, с. 188].

Право на юридичну допомогу є невід'ємним правом кожної людини і є органічною складовою правового становища особистості у правовій державі. Але права людини та громадянина не можуть існувати та бути реалізованими без створення ефективної системи їх захисту. У системі гарантування захисту конституційних прав і свобод, а також у створенні умов їхньої послідовної реалізації важливим конституційним правозахисним інститутом є адвокатура.

Аналіз правозастосовної практики дозволяє констатувати, що адвокатура, будучи спільнотою адвокатів, які здійснюють адвокатську діяльність шляхом реалізації на професійній основі кваліфікованої юридичної допомоги, офіційно визнана державою одним із найбільш значущих публічних інститутів громадянського суспільства

В Україні право кожного на професійну правову допомогу закріплено у ст. 59 Конституції України, яка передбачає також, що «у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [9].

Постановка проблеми. Загальні умови надання правової допомоги містяться у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Ради Європи, та інших міжнародних документах. Так, Загальна декларація прав людини зазначає, що правова допомога є основним правом кожної людини і необхідним елементом справедливої, гуманної та ефективної системи правосуддя, яка заснована на верховенстві права. Це є основою для реалізації інших прав, включаючи право на справедливий суд, і важливою гарантією забезпечення фундаментальної справедливості та суспільної довіри до процесу судочинства [8].

Запровадження інституту безоплатної правової допомоги у відповідності до стандартів Ради Європи та практики Європейського Суду з прав людини розцінюється як важливий інструмент покращення доступу до правосуддя [6, с. 24]. Європейський суд із захисту прав людини через інтерпретацію міжнародних актів визначив, що обов'язок держави гарантувати безкоштовну правову допомогу, базуючись на таких двох критеріях: матеріальний (фінансовий) критерій: недостатність коштів, наявних у обвинуваченого, для самостійного несення витрат на оплату юридичної допомоги, яку він має обґрунтувати; критерій «інтересів правосуддя»: серйозність покарання, яке може бути призначене; юридична та фактична складність справи; здатність обвинуваченого здійснювати власний захист самостійно [14, с. 59–62].

Аналіз окремих досліджень і публікацій. Окремі аспекти забезпечення особи права на правову, в тому числі й безоплатну, допомогу досліджувалися в роботах О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, Т.В. Варфоломєєвої, О.Г. Гамалій, А.М. Колодія, А.Т. Комзюка, В.В. Копейчикова, П.М. Рабіновича, С.Г. Стеценко, Ю.М. Тодики й інших. Незважаючи на те, що питання безоплатної правової допомоги неодноразово порушувалося у науковій літературі та спеціалізованих виданнях, багато питань у цій сфері залишаються ще дискусійними, відсутня єдність у поглядах щодо загальнотеоретичної характеристики права на безоплатну правову допомогу. Оскільки проблема забезпечення права на правову допомогу, в тому числі й безоплатну, не обмежується окремою державою, привертає увагу міжнародної спільноти, набувають актуальності дослідження вимог міжнародних актів щодо стандартів надання правової допомоги, а також досвід інших країн в запровадженні національних моделей надання такої допомоги.

Мета статті полягає у здійсненні аналізу міжнародних стандартів та практики побудови моделей безоплатної правової допомоги у світі.

Вклад основного матеріалу. У межах стандартів ООН право на правову допомогу трактується досить розширено [10, с. 125]. В Основних положеннях про роль адвокатів, прийнятих VIII Конгресом ООН із запобіганням злочинам (1990 р.), під правом особи на правову (юридичну) допомогу розуміється право: на звернення за допомогою до адвоката за власним вибором для підтвердження своїх прав і для захисту на всіх стадіях кримінальної процедури (п. 1); на юридичну допомогу бідних і неможливих людей (п. 3); на консультацію про права й обов'язки з роз'ясненням принципів роботи правової системи, оскільки вони стосуються прав та обов'язків клієнта (пп. а) п. 13); на отримання допомоги клієнтом будь-яким законним способом і на вчинення адвокатом правових дій для захисту інтересів клієнта (пп. б) п. 13); на отримання допомоги в судах, трибуналах та адміністративних органах (пп. в) п. 13) [11].

20 грудня 2012 р. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй прийняла Принципи та керівні настанови щодо доступу до правової допомоги в системі кримінального правосуддя, які включають правила надання безоплатної правової допомоги. Відповідно до Керівних настанов правова допомога є невід'ємним елементом справедливої, гуманної та ефективного системи кримінального правосуддя, заснованої на принципі верховенства права. Правова допомога – основа для реалізації інших прав, включаючи право на справедливий судовий розгляд. Керівні настанови також містять принципи своєчасного та ефективного надання допомоги, рівного доступу до правової допомоги, незалежності осіб, які надають правову допомогу. Ці принципи закликають держави впроваджувати та посилювати заходи для надання ефективної правової допомоги у всьому світі [15].

Важливі принципи надання безоплатної правової допомоги відображені у резолюціях та рекомендаціях Ради Європи та Європейського Союзу. Зокрема, в Резолюції (76) 5 Комітету міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах від 18.02.1976 р.; Резолюції 78 (8) «Про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації», прийнятій Комітетом міністрів Ради Європи 02.03.1978 р.; Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (81) 7 від 14.05.1981 р. стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя; Рекомендації № R (93) 1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про ефективний доступ до закону і правосуддя для найбільш вразливих верств населення від 08.01.1993 р.; Європейській угоді про передачу заяв про правову допомогу (ETS92) від 27.01.1977 р. та інших, у яких в тій чи іншій інтерпретації наголошується, що, з метою усунення перешкод економічного характеру для доступу до правосуддя і надання незабезпеченим і малозабезпеченим особам більших можливостей здійснення їхніх прав у державах-членах, доцільно гарантувати рівні умови отримання безоплатної правової допомоги.

Проте, єдиних міжнародних стандартів у цій сфері немає. У кожній державі склалася своя модель безоплатної правової допомоги, яка відповідає місцевим культурним та історичним особливостям, правовим традиціям та фінансовим можливостям держави.

Розглянемо основні з них.

Модель “Judicare” припускає, що робота будь-якого залученого клієнтом приватнопрактикуючого адвоката оплачується за рахунок коштів державних програм надання безкоштовної правової допомоги, виходячи із середнього розміру гонорару за ведення певної справи чи середньої ставки. При цьому юридичні послуги адвокатів безкоштовні для громадян, які підпадають під певні умови їхнього надання (розмір доходу) [12, с. 190–191]. Головними перевагами judicare model є те, що дана модель гарантує населенню максимальну свободу вибору адвоката; що основним пріоритетом для адвоката є клієнт, інтереси якого захищаються так само енергійно, як і інтереси приватного клієнта; максимальну незалежність від втручання або впливу держави, особливо у тих випадках, коли держава безпосередньо залучена до справи як одна із сторін (кримінальний процес, справи про захист дітей, імміграційні справи тощо) [18]. Проблема моделі Judicare полягає в тому, що оскільки розцінки у справах, що оплачуються державою, є нижчими, ніж за звичайною угодою, адвокати не завжди зацікавлені у наданні таких послуг. Модель функціонує в Великобританії, Австралії, Канаді, Франції, Німеччині, Норвегії, Швеції, Данії та ін. [12, с. 190–191]

Модель державних (публічних) захисників (Public Defenders) або, як її ще називають, модель штатних юристів (“staff model”) – передбачає створення окремої незалежної, напівзалежної або залежної від органу, що керує системою юридичної допомоги, що гарантується державою, державної служби надання юридичних послуг малозабезпеченим особам. Публічні адвокати є постійними штатними співробітниками агентства з надання юридичної допомоги та отримують фіксовану зарплату за надання юридичної допомоги. Використовується у США, Ізраїлі, Японії, Литві та деяких інших країнах. Основними перевагами моделі публічних адвокатів (staff model), в якій адвокати та допоміжний персонал наймаються безпосередньо адміністрацією агентства (центру) юридичної допомоги, є те, що вона менш дорога, ніж judicare model, через економію за рахунок масштабу та спеціалізації, особливо при обробці великих і рутинних справ; забезпечує більш стабільну якість обслуговування; може бути більш доступною для населення за рахунок розміщення офісів у районах проживання клієнтів [2]

Модель “Ex officio” передбачає, що адвоката призначає на відповідну справу та оплачує її роботу відповідний сус-

пільний інститут, наприклад, Міністерство юстиції, прокуратура чи суд [2]. Адвокат призначається зі списку членів колегії, які висловили бажання взяти на себе ведення справи або з усього списку членів колегії, оскільки надання юридичної допомоги за призначенням держави є обов'язком кожного адвоката. Ця модель найбільш зручна та проста для правоохоронних органів, але не дуже добре забезпечує захист прав та інтересів клієнта. Виплати таким адвокатам здійснюються за кожен день присутності та представництва у суді. Для адвокатів, які не мають клієнтури (тільки вступили до адвокатської спільноти або у зв'язку з високою конкуренцією), призначення таких справ є основним джерелом їхнього доходу [4, с. 416]. Така модель домінує в країнах Центральної та Східної Європи.

Контрактна модель. При контрактній моделі регіональні та місцеві органи влади або структури, які відповідають за надання юридичних послуг, наприклад, Управління юридичної допомоги, підписує контракт (договір) з юридичною фірмою, місцевими асоціаціями адвокатів чи самим адвокатом про надання юридичної допомоги. При укладанні договору обумовлюється кількість справ, за якими клієнтам будуть надані безкоштовні адвокати, або надання послуг у всіх справах у певній юрисдикції. Оплата послуг найчастіше буває у вигляді фіксованої оплати за кожну справу окремо або за певну кількість годин роботи адвоката. Така модель, наприклад, застосовується в Австралії, Швеції, Канаді, Норвегії, Нідерландах, Австрії та ін. [12, с. 192].

Ще одна модель надання юридичної допомоги – Pro bono (від лат. Pro bono publico – заради суспільного блага) – це професійні послуги, які надаються добровільно і безоплатно, для користі громади, особливо для тих осіб, які не мають коштів для оплати цих послуг [16]. Така система передбачає, що допомога надається клієнтам без відповідної компенсації адвокату.

Надання юридичної допомоги «pro bono» є, з одного боку, так би мовити, компенсаторним механізмом для осіб, які потребують безоплатної професійної юридичної допомоги, а з другого – це своєрідний маркер, який демонструє ступінь зрілості суспільства і його ставлення до засад правової рівності [13, с. 179].

Зазвичай допомога «pro bono» організується самими адвокатськими спілками без участі держави. В деяких випадках безкоштовна робота з надання юридичної допомоги протягом певної кількості годин є необхідною умовою членства в асоціації адвокатів. Однак послуги Pro bono можуть задовольнити лише невеликий відсоток попиту на безоплатну юридичну допомогу. Слід відзначити, що у країнах, де робота Pro bono не є обов'язковою вимогою, лише деякі адвокати згодні надавати безоплатну юридичну допомогу у складних справах, які вимагають багато часу та зусиль. Швидше, ця модель працює, коли необхідно отримати консультацію, пораду чи представництво у рутинних справах. Така модель функціонує у США, Франції, Ірландії, Швеції, Австралії, В'єтнамі. Нормативне закріплення такої моделі та перелік заходів з юридичної допомоги у країнах Європи досить неоднорідний. Наприклад, у Німеччині законодавче введення норм щодо даної моделі відбулося лише у 2014 році. Заохоченням з боку держави виступають різноманітні премії, які впливають на конкурентоздатність юридичних фірм [3, с. 7].

В Україні функціонує Біржа Pro Bono, яка є комунікаційною платформою між громадськими організаціями, людьми, яким потрібна правова допомога та які не мають можливості її отримати, і юридичним середовищем, готовим надавати Pro Bono послуги добровільно і безоплатно [17]. У Біржі Pro Bono розглядаються справи, які мають суспільний інтерес та стосуються вразливих груп населення. Завдання Біржі Pro Bono: – сприяти наданню якісної безкоштовної правової допомоги вразливим групам населення – забезпечити прості процедури отримання якісної

і доступної правової допомоги – розвинути мережу організацій, юристів та адвокатів, які надають правову допомогу на умовах Pro Bono – залучити студентів юридичних клінік до надання безкоштовної правової допомоги – підвищити обізнаність про Pro Bono діяльність. Біржа Pro Bono не контролює якість надання правової допомоги, однак сприяє налагодженню комунікації між людьми чи організаціями, яким надаються Pro Bono послуги, та учасниками Біржі, які їх надають [17].

Модель юридичних клінік («Law clinic» чи «legal clinic»). Ця модель доповнює існуючі системи надання безоплатної юридичної допомоги та передбачає, що студенти під наглядом досвідчених юристів надають юридичні послуги певним категоріям клієнтів по окремим видам справ. Як правило, юридичні клініки діють при вищих юридичних навчальних закладах чи юридичних факультетів. Правові клініки отримали своє народження у 50-ті роки XX століття в США. Відмінною рисою американської моделі навчання було створення спеціальних юридичних клінік за системою «Street Law» («вуличне право») [5, с. 22]. Однією з цілей юридичних клінік є надання студентам можливості набувати досвіду консультування населення та застосування теоретичних знань практично. Програма Street law була сприйнята більш ніж тридцятьма країнами світу. Так, до неї приєдналися Великобританія, Ірландія, Чехія, Словаччина, Румунія, Молдова, Польща, Латвія, Литва, Естонія та інші [5, с. 22].

Широкого поширення набула система юридичних клінік і в Україні. Метою юридичної клініки, за Типовим положенням, є підвищення рівня практичних знань, умінь та навичок студентів юридичних спеціальностей; забезпечення негайного доступу представників соціально-уразливих груп суспільства до правової допомоги; формування правової культури громадян; підготовка та навчання студентів у дусі дотримання і поваги до принципів верховенства права, справедливості та людської гідності; розширення співробітництва вищих навчальних закладів, що здійснюють підготовку юристів, із судовими, правоохоронними органами, органами юстиції, державного та місцевого самоврядування, з іншими установами та організаціями; занурення в навчальний процес елементів практичної підготовки студентів-юристів у сфері юридичних послуг [1, с. 53–54].

Змішана модель. Світовий досвід вказує на те, що для забезпечення незможних громадян юридичними послугами найбільш оптимальним варіантом є так звана змішана модель, яка поєднує в собі різні елементи моделей [12, с. 193]. Надання безоплатної правової допомоги здійснюється через незалежну державну організацію – бюро, ради, служби, центри тощо (тобто модель публічного захисника) із залученням приватно практикуючих адвокатів на основі укладеного з ними договору по окремих справах (тобто контрактна модель), а також з використанням інших моделей (юридичних клінік, моделі «pro bono», пара-юристів та інших різновидів моделей [4, с. 416].

Використання різних механізмів надання юридичної допомоги дає можливість порівняти ефективність різних моделей та зробити рентабельний вибір постачальників юридичних слуг у різних ситуаціях. Змішані моделі надання юридичної допомоги, що гарантується державою, стають дедалі популярнішими як засіб максимізації сильних сторін і зведення до мінімуму слабких сторін старих традиційних моделей. Змішані моделі передбачають оптимальний рівень гнучкості, дозволяючи урядам вибрати найкращі способи надання юридичної допомоги в різних частинах країни, використовуючи можливості всіх наявних потенційних постачальників юридичних послуг [19].

Висновки. Отже, доступність юридичних послуг має вирішальне значення для суспільства, яке визнає верховенство права. Без кардинальних змін у юридичній системі ми не можемо гарантувати, що система правосуддя

служитиме всім без винятку і законність буде дотримана [13, с. 181]. Україна як правова держава повинна забезпечити максимальну ефективність кваліфікованої правової допомоги кожному, хто цього потребує, створюючи при цьому систему безоплатної допомоги для більш вразливих і нужденних верств населення. Як вірно зауважують Т. Подорожна Т і В. Вдовічен нині у вітчизняній правовій системі деякі з означених моделей правової допомоги не повною мірою відповідають вимозі доступності, тож простежується об'єктивний недолік ресурсів державного механізму надання безоплатної юридичної допомоги, її явний брак. А це, безперечно, є перешкодою для реалізації конституційного права громадян на кваліфіковану юридичну допомогу [13, с. 181].

Обираючи ту чи іншу модель надання безоплатної правової допомоги, варто розуміти, що ідеальної

моделі без урахування національних особливостей, правової культури і правових традицій, фінансових можливостей держави, не існує. В рамках однієї моделі надання правової допомоги поєднати перелічені фактори досить складно. Тому, на наш погляд, розбудовуючи систему надання безоплатної правової допомоги, варто, послуговуючись позитивним світовим досвідом, розробити власну модель, котра б відповідала потребам нашого суспільства. Як показує досвід інших країн, більшість з них обрали змішану модель надання безоплатної правової допомоги, яка передбачає комплексне використання елементів різних моделей. При цьому, доцільним є використання безоплатних юридичних послуг, які надаються не лише адвокатурою, а й юридичними фірмами, громадськими організаціями і юридичними клініками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аракелян М. Юридична клініка – ефективна модель надання безкоштовної правової допомоги в Україні. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 52–58.
2. Безоплатна правова допомога у країнах світу. URL : <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&newsid=122702>.
3. Валко П. Поняття та сутність безоплатної правової допомоги в Україні, її система та види. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Випуск 2(23) том 2. С. 3–11.
4. Вільчик Т.Б. Системи безоплатної правової допомоги у країнах Європейського Союзу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. С. 414–417.
5. Галай А.О., Гречанюк С.К., Соболев Є.Ю. Street Law від юридичних клінік як ефективна програма неформальної правничої освіти для підлітків. *Science and Education*. 2017. Issue 4. С. 20–28.
6. Гець О. Історичний та сучасний погляди на надання безоплатної правової допомоги адвокатами. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2011. № 11. С. 23–27.
7. Документ Копенгагенської наради Конференції з людського виміру: ОБСЄ, 29 червня 1990 р. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/elections/14304?download=true>
8. Загальна декларація прав людини: прийнята Генеральною асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
9. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Макеєва О.М., Бурбеца О.О. Безоплатна правова допомога: теоретико-правові засади. *Юридичний вісник*, 2018. № 3(48). С. 124–131.
11. Основні положення про роль адвокатів: прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам, 1990 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
12. Переверза І.М. Загальнотеоретичні підходи до моделювання адвокатської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 240 с.
13. Подорожна Т., Вдовічен В. Інститут "Pro Bono" у професійній діяльності адвоката: національні тенденції та зарубіжний досвід. *Право України*. 2019. № 12. С. 179–195.
14. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи, 2016. 236 с. URL: [1680a216af\(coe.int\)C.59-62](http://1680a216af(coe.int)C.59-62).
15. Принципи і керівні настанови щодо доступу до правової допомоги у системі кримінального правосуддя (ООН). URL: minjust.gov.ua.
16. Стельмашук Д. Pro Bono як воно є. URL: stelmashchuk.info.
17. Українська Біржа Pro Bono. URL: pdf.court.gov.ua.
18. Canadian Bar. Legal aid, The position of the CBA. Ottawa: Ontario, 2006. 328 p.
19. Office on Drugs and Crime. Global Study on Legal Aid Global Report. RLU. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/LegalAid/Global-Study-on-Legal-Aid_Report01.pdf